

ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ КОМІТЕТІВ І ТИМЧАСОВИХ КОМІСІЙ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ

Зозуля Олександр Ігорович,
кандидат юридичних наук,
докторант Ужгородського національного університету

Виконано аналіз теоретичних положень та конституційно-правового регулювання щодо сутності та поняття комітетів і тимчасових комісій Верховної Ради України, визначено їх основні ознаки та значення, а також обґрунтовано пріоритетні напрямки вдосконалення конституційно-правового статусу парламентських комітетів і тимчасових комісій в Україні.

Ключові слова: поняття, ознаки, колегіальність, народні депутати, комітети, тимчасові комісії, Верховна Рада України

Зозуля О. І. Понятие и признаки комитетов и временных комиссий Верховной Рады Украины

Выполнен анализ теоретических положений и конституционно-правового регулирования относительно сущности и понятия комитетов и временных комиссий Верховной Рады Украины, определены их основные признаки и значение, а также обоснованы приоритетные направления совершенствования конституционно-правового статуса парламентских комитетов и временных комиссий в Украине.

Ключевые слова: понятие, признаки, коллегиальность, народные депутаты, комитеты, временные комиссии, Верховная Рада Украины

Zozulia O. I. The concept and features of committees and temporary commissions of the Verkhovna Rada of Ukraine

The analysis of the theoretical basis and constitutional-legal regulation regarding the essence and concept of the committees and temporary commissions of the Verkhovna Rada of Ukraine is made; also it was determined its main features and value, as well as substantiated priority directions of improving the constitutional-legal status of parliamentary committees and temporary commissions in Ukraine.

Keywords: concept, features, collegiality, people's deputies, committees, temporary commissions, Verkhovna Rada of Ukraine

Ефективна реалізація завдань і функцій парламенту в Україні, як і в будь-якій іншій країні, невід'ємно пов'язана з належним функціонуванням системи

парламентських комітетів і тимчасових комісій, які забезпечують підготовку відповідних питань для їх подальшого розгляду парламентом. Зокрема, як слушно відзначає В.Ф. Погорілко, загальною тенденцією сьогодення є організаційно-функціональний розвиток і зростання ролі парламентських комітетів і комісій, особливо у демократичних країнах [1, с.411–413]. Основними передумовами розвитку інституту парламентських комітетів і тимчасових комісій виступає розширення та ускладнення питань, які мають розглядатись і вирішуватись парламентом, а також необхідність одночасної ретельної й фахової підготовки та розгляду відповідних питань, забезпечення дієвого контролю за реалізацією ухвалених парламентом рішень. Разом із тим, відмінності статусу парламентських комітетів і тимчасових комісій у різних країнах зумовлюють відсутність єдиного узгодженого підходу до розуміння їх сутності та природи, що у підсумку ускладнює послідовну й теоретично обґрунтовану розбудову даного інституту. Відтак, в контексті удосконалення статусу та шляхів розвитку комітетів і тимчасових комісій Верховної Ради України й вбачаються актуальними питання їх поняття та ознак.

Зазначимо, що особливості розуміння природи й сутності інституту парламентських комітетів і тимчасових комісій раніше вже розглядалися О.М. Анохіним, І.Ю. Кунець, О.В. Марцеляком, А.Б. Медвідь, М.В. Развадовською, Т.В. Швець та іншими. У той же час їх наукові роботи стосуються здебільшого лише окремих ознак і властивостей парламентських комітетів і тимчасових комісій, комплексно не характеризуючи їх цілісне розуміння, специфіку та зміст відносно нині діючої системи комітетів і тимчасових комісій Верховної Ради України. Саме тому метою нашої роботи є аналіз теоретичних положень та конституційно-правового регулювання щодо сутності та поняття комітетів і тимчасових комісій Верховної Ради України, визначення їх основних ознак та значення, а також обґрунтування пріоритетних напрямків вдосконалення правового статусу парламентських комітетів і тимчасових комісій в Україні.

Передусім, відмітимо, що різні підходи до розуміння та співвідношення парламентських комітетів і тимчасових комісій насамперед ґрунтуються на

деяких розбіжностях загальнолексичного визначення понять «комітети» і «комісії». Зокрема комісія визначається як «уповноважена група осіб для виконання певного доручення чи попередньої розробки будь-якого питання; орган державного управління, який виконує певні функції» [2, с.559], «тимчасовий або постійний орган при якій-небудь установі зі спеціальними завданнями і дорученнями» [3, с.300]. У свою чергу під комітетом розуміється «колегіальний орган, що керує будь-якою галуззю державної або громадської діяльності; орган державного управління, створюваний урядом для проведення спеціальних заходів» [2, с.560], «колегіальний орган, що керує якоюсь суспільною діяльністю; орган державного управління» [4, с.218]. Зрозуміло, що загальнолексичне розуміння комітетів і комісій не відображає конкретних ознак (у тому числі відмінностей) саме парламентських комітетів і тимчасових комісій, хоча водночас вищенаведені дефініції вказують на такі їх основоположні риси як колегіальність, статус відособленого органу, спеціальна уповноваженість, постійний або тимчасовий характер діяльності. Водночас, наголосимо, що діяльність комітетів і комісій може бути досить різноплановою, не обов'язково маючи саме управлінську сутність.

Відтак, комітети і комісії парламенту уособлюють його спеціально уповноважені, колегіальні робочі органи, діючі постійно або тимчасово. При цьому, вони не мають ані протиставлятися один одному, ані повністю ототожнюватися. Як відомо, історично постійні та тимчасові парламентські утворення переважно позначались як комісії, хоча, наприклад, свого часу у структурі парламенті США були утворені та продовжують діяти саме комітети. Досить цікавими тут є узагальнення А.З. Георгіци [5, с.319–320] і Ю.С. Шемшученко [6, с.172, 181, 187], які констатують позначення парламентських робочих органів у країнах англосаксонської системи права терміном «комітети», а у країнах континентальної системи права – терміном «комісії».

На нашу ж думку, в умовах впливу на модель організації парламенту не тільки відповідної системи права, але й інших соціальних, політико-правових, культурних чинників найменування парламентських робочих органів не може

пояснюватись лише якимось одним конкретним критерієм. Тому сьогодні слід погодитись із В.Ф. Погорілко [1, с.411–413] та О.В. Марцеляком [7, с.7] у тому, що наповнення та вживання термінів «комітет» і «комісія» значною мірою залежить від особливостей національної термосистеми кожної держави, внаслідок чого даними термінами можуть позначатись як одні і ті ж структури парламенту, так і змістовно різні їх органи.

Парламентські робочі органи незалежно від їх найменування загалом можуть функціонувати на постійній або тимчасовій основі. При цьому, у разі утворення саме комітетів, вони, як правило, є постійно діючими органами парламенту (але в межах терміну його повноважень), тоді як функціонування парламентських комісій нерідко обмежується певним відносно недовготривалим строком. Подібна позиція знаходить підтримку у працях таких вчених як М. Горovenко [8, с.31], І.Ю. Кунець [9, с.6], А.Б. Медвідь [10]. Хоча більш точно про тимчасовість як одну з ключових рис парламентських комісій необхідно говорити в контексті не стільки наперед визначеного проміжку часу їх роботи, скільки припинення діяльності парламентських комісій із виконанням поставлених перед ними конкретних задач. У той же час, як наголошує І.Ю. Кунець [9, с.9], утворення у деяких країнах постійно діючих парламентських комісій з досить широким спектром повноважень може фактично наближати їх вже до поняття парламентського комітету.

Постійний або тимчасовий характер діяльності парламентських робочих органів головною мірою зумовлюється обсягом і змістом їх завдань. Відповідно діяльність постійних комітетів зазвичай є більш різноплановою та охоплює різні місткі багатоаспектні галузі й основні питання діяльності парламенту, що потребують безперервної уваги з боку його робочих органів. У свою чергу тимчасові комісії, як правило, утворюються та функціонують для вирішення одиничного чітко визначеного певного завдання (наприклад, дослідження конкретного питання чи підготовка законопроекту). Хоча тут маємо дещо не погодитись із М. Горovenко [8, с.31] і Ю.С. Шемшученко [6, с.171] з приводу більшої важливості комітетів, обумовленої постійністю функціонування та

охопленням їх компетенцією основних завдань парламенту. Постійні комітети дійсно є основними робочими органами парламенту, проте їх діяльність в значній мірі доповнюється роботою тимчасових комісій. Останні більш ретельно й фахово розглядають складні, небуденні питання, які не можуть бути вирішені якимось одним парламентським комітетом (наприклад, проведення парламентського розслідування в рамках процедури імпічменту главі держави).

Однією з істотних ознак парламентських комітетів і тимчасових комісій також є їх спеціальна уповноваженість парламентом на виконання відповідних завдань і функцій. При цьому, різноплановість діяльності парламенту у різних країнах ускладнює достатньо конкретне однозначне визначення характеру та сутності повноважень парламентських комітетів і тимчасових комісій. Як наголошує А.Б. Медвідь, парламентські комітети і тимчасові комісії можуть створюватись «для виконання різноманітних завдань та з різною предметною компетенцією» [10]. Наприклад, у президентських республіках парламентські комітети нерідко утворюються відповідно до структури урядових міністерств й покликані контролювати їх діяльність.

Разом із тим, узагальнено тут йдеться про виконання комітетами і тимчасовими комісіями низки повноважень підготовчо-допоміжного й контрольного характеру, що повністю похідні від компетенції самого парламенту та спрямовані на забезпечення реалізації його завдань і функцій. В контексті визначення відмінностей у характері повноважень парламентських комітетів і тимчасових комісій М. Горovenko [8, с.33] також слушно зауважує можливість наділення таких тимчасових комісій особливими (зазвичай не властивими комітетам) повноваженнями (наприклад, правом виклику свідків) для глибшого дослідження (розслідування) важливих питань. Хоча у той же час вказане стосується, передусім, лише відповідних тимчасових слідчих комісій, діяльність яких так само має підготовчо-допоміжне значення для розгляду парламентом питань та прийняття ним компетентних рішень.

Важливою спільною рисою парламентських комітетів і тимчасових комісій є їх колегіальність, зумовлена колегіальною природою самого

парламенту. Така колегіальність, що насамперед проявляється в рівності прав членів парламентських комітетів і тимчасових комісій та спільному ухваленні ними рішень більшістю голосів, є необхідною складовою всебічного вивчення та обговорення відповідних питань, а також прийняття компромісних, виважених й об'єктивних рішень. По суті колегіальна робота комітетів і тимчасових комісій, діючих на засадах пропорційного представництва депутатських груп і фракцій, забезпечує часо- і працемісткий реальний пошук і напрацювання рішень, які згодом на пленарних засіданнях парламенту переважно лише проходять остаточне юридичне схвалення та оформлення. При цьому, як слушно відзначає з даного приводу Г.В. Задорожня [11, с.23], колегіальність комітетів і комісій представницького органу «відбиває не безпосередню кількість мандатів депутатів, обраних до їх складу, а саму природу депутатського мандата у колегіальному вимірі».

Як складову колегіальності парламентських комітетів і тимчасових комісій також слід розглядати їх утворення з числа саме членів парламенту, що забезпечує необхідну повноважність і компетентність даних робочих органів, їх зв'язок з парламентом в цілому. Хоча в особливих випадках до складу парламентських робочих органів можуть бути включені інші особи (наприклад, це стосується комітету/комісії парламенту, що розглядає питання імпідменту).

Дещо неоднозначним, як на нас, є визначення парламентського комітету як його органу, а тимчасової комісії як «групи осіб, яка може бути і у формі органу» [9, с.6]. По-перше, на найбільш простому рівні сприйняття подібно до тимчасових комісій комітети так само можуть бути визначені як відповідні групи осіб – їх членів. По-друге, у будь-якому випадку і комітети, і тимчасові комісії є не просто групами осіб, а спеціально утвореними та уповноваженими парламентськими структурами, що згідно чинного законодавства мають похідну від парламенту правосуб'єктність, відповідну компетенцію й упорядковану внутрішню організацію. Означене дозволяє розглядати комітети та тимчасові комісії саме як відособлені робочі органи парламенту. Подібного підходу до визначення парламентських комісій саме як допоміжних органів (а

не просто груп осіб) також дотримуються О.М. Анохін [12, с.133] і Ю.С. Шемшученко [6, с.171]. Розуміння тимчасових комісій як органів парламенту відображено і у законопроекті від 20.11.1998 р. реєстр. № 2254.

Отже, основні відмінності парламентських комітетів і тимчасових комісій визначаються за спрямованістю та обсягом їх завдань, а також зумовленою цим постійністю або тимчасовістю їх діяльності.

В Україні ст.89 Конституції України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР [13] передбачено утворення та функціонування комітетів і тимчасових комісій Верховної Ради України як відповідних парламентських робочих органів. Це дозволяє відносити їх до числа конституційно визначених державних інституцій, що не лише підкреслює вагоме значення парламентських комітетів і тимчасових комісій, але й виступає дієвою гарантією їх статусу й ролі у реалізації законодавчої влади в Україні. Відповідно свого часу у законопроекті від 20.11.1998 р. реєстр. № 2254 комітети та тимчасові комісії безпосередньо визначались як «конституційні органи Верховної Ради України».

При цьому, як позитив слід вказати наявність законодавчої дефініції комітету Верховної Ради України, під яким згідно ч.1 ст.1 Закону України від 04.04.1995 р. № 116/95-ВР [14] розуміється орган Верховної Ради України, що утворюється з числа народних депутатів «для здійснення за окремими напрямками законопроектної роботи, підготовки і попереднього розгляду питань, віднесених до повноважень Верховної Ради України, виконання контрольних функцій». Дане поняття насамперед відображає базові ознаки парламентських комітетів (статус органу парламенту, утворення парламентом з числа його членів, підготовчо-допоміжний і контрольний характер діяльності), хоча у той де час залишаються недостатньо чітко розкритими такі риси парламентських комітетів як функціонування на постійній основі та колегіальність, які впливають з інших норм Закону України від 04.04.1995 р.

На відміну від парламентських комітетів наразі відсутнє легальне визначення поняття тимчасових комісій Верховної Ради України, втім так само як і комплексне законодавче регулювання їх статусу. Крім цього,

формулювання узагальненого поняття парламентських тимчасових комісій ускладнюється деякими відмінностями у завданнях, методах і організації діяльності тимчасових слідчих комісій, тимчасових спеціальних комісій та спеціальної тимчасової слідчої комісії Верховної Ради України. В контексті визначення доктринального поняття тимчасових комісій Верховної Ради України першочергово доцільно звернутися до нині вже недіючого Закону України від 15.01.2009 р. № 890-VI [15] (визнаного неконституційним не через його зміст, а з підстав порушення процедури набрання чинності), який серед іншого закріплював дефініції відповідних парламентських тимчасових комісій. Їх поняття включають такі вищерозглянуті нами основні ознаки як статус парламентського органу, тимчасовість, колегіальність, утворення парламентом з числа народних депутатів (у випадку спеціальної тимчасової комісії слідчої комісії також з спеціального прокурора і спеціальних слідчих) та завдання з підготовки певних питань та проведення розслідувань. Така характеристика парламентських тимчасових комісій впливає й з положень Регламенту Верховної Ради України від 10.02.2010 р. № 1861-VI [16], який у зв'язку з відсутністю профільного Закону України про парламентські тимчасові комісії регламентує окремі аспекти їх організації та діяльності.

Отже, можна констатувати, що конституційно-правовий статус комітетів і тимчасових комісій України за ключовими їх ознаками (зокрема постійність або тимчасовість діяльності, більший або менший обсяг повноважень, їх характер тощо) безпосередньо відповідає вищевикладеному підходу до розуміння та співвідношення парламентських комітетів і тимчасових комісій.

Враховуючи істотні відмінності у статусі й організації діяльності парламентських робочих органів у різних країнах, досить актуальним є питання характеристики комітетів і тимчасових комісій Верховної Ради України за відповідними класифікаційними критеріями. Так, насамперед за способом утворення парламентські комітети і тимчасові комісії є виборними органами, оскільки згідно ст.6 Закону України від 04.04.1995 р. № 116/95-ВР [14] і ст.ст.84, 85, 87, 173 Регламенту Верховної Ради України від 10.02.2010 р. №

1861-VI [16] їх персональний склад затверджується Верховною Радою України шляхом відповідного голосування. Інший спосіб утворення (наприклад, призначення головою парламенту) буде суперечити самій сутності парламенту у демократичній правовій державі.

За такими класифікаційними критеріями як час функціонування, склад і територія діяльності, комітети і тимчасові комісії Верховної Ради України можуть бути визначені як постійні, тобто діючі на строк повноважень парламенту (комітети), тимчасові, тобто діючі на час виконання конкретного завдання (тимчасові комісії); колегіальні (складаються з певної відносно невеликої кількості членів, які спільно приймають рішення); загальнодержавні (можуть здійснювати повноваження на всій території України). Виборність (на засадах пропорційного представництва депутатських фракцій) та колегіальність комітетів і тимчасових комісій Верховної Ради України зумовлюють їх неоднорідність, збалансованість та репрезентативний характер, які не тільки представляють відповідні депутатські об'єднання, але й відображають різноманітні інтереси виборців і Українського народу в цілому.

Крім того, існує поділ комітетів парламенту залежно від напрямків їх діяльності на функціональні та галузеві [11, с.31–32; 17, с.107–108]. Дана класифікація не може бути застосована до тимчасових комісій Верховної Ради України, оскільки їх діяльність, як правило, обмежується вирішенням конкретного одиничного питання. Галузеві комітети Верховної Ради України поширюють свою діяльність на одну чи декілька галузей економічного чи соціально-культурного будівництва (наприклад, Комітет з питань податкової та митної політики), тоді ж як функціональні комітети здійснюють одну чи декілька функцій (наприклад, Комітет з питань Регламенту та організації роботи Верховної Ради України). Утворення комітетів Верховної Ради України за галузевою або функціональною ознакою забезпечує комплексне охоплення комітетами актуальних напрямків парламентської діяльності, високий рівень їх спеціалізованості та оптимальний поділ компетенції.

Зважаючи на фаховість та значну різноплановість завдань комітетів і

тимчасових комісій, окремо також слід назвати критерій компетентності парламентських робочих органів, хоча в Україні формування їх персонального складу з народних депутатів України відбувається без обов'язкового врахування їх професійності та компетентності. Виключенням є лише посади спеціального прокурору і спеціальних слідчих у складі спеціальної тимчасової слідчої комісії, зайняття яких згідно ч.3 ст.173 Регламенту Верховної Ради України від 10.02.2010 р. № 1861-VI [16] вимагає наявності вищої юридичної освіти та не менш як десятирічного стажу роботи на відповідних посадах. Крім цього, тут також маємо погодитись із Г.В. Задорожньою [11, с.30] і Ю.С. Шемшученко [6, с.171], що вузькоспеціалізованість і тривалий термін функціонування постійних робочих органів сприяє підвищенню рівня компетентності їх членів, більш досконалому оволодінню ними специфікою проблем, віднесених до їх компетенції, та знаходженню ефективних рішень.

У науковій літературі набув поширення поділ систем парламентських комітетів на «сильні» та «слабкі». Зокрема ознаками «сильної» системи комітетів є те, що комітети стабільно функціонують на постійній основі й мають усталені широкі, юридично гарантовані повноваження у законодавчому процесі [17, с.99; 18]. Відповідно «слабку» систему комітетів складають комітети, утворювані тимчасово для розгляду окремих питань. На нашу ж думку, для характеристики системи парламентських комітетів як «сильної» або «слабої» слід керуватись комплексним багатоаспектним критерієм їх реальної ролі у реалізації завдань і функцій парламенту, що залежить не тільки від конституційно-правового статусу та кількості парламентських комітетів, але й від звичаїв та практики їх практичного функціонування. Так чи інакше, систему комітетів Верховної Ради України необхідно визначити саме як «сильну», оскільки розвиненою мережею її комітетів (що доповнюються відповідними тимчасовими комісіями) де-юре і де-факто охоплюється значне коло питань законопроектної, контрольної й іншої парламентської діяльності. Діяльність комітетів Верховної Ради України, як вище ми вже відзначали, є інструментом політичного й юридичного напрацювання майбутніх рішень парламенту.

Таким чином, парламентські комітети і тимчасові комісії становлять цілісну систему, доповнюючи один одного й відрізняючись крім постійного/тимчасового характеру своєї діяльності спрямованістю та обсягом виконуваних ними завдань. Можна сформулювати визначення комітетів Верховної Ради України як її постійно діючих, колегіальних, виборних робочих органів, що відповідно до чинного законодавства утворюються парламентом з числа народних депутатів України та забезпечують реалізацію завдань і функцій Верховної Ради України шляхом здійснення законопроектної роботи, а також підготовки, попереднього розгляду і контролю питань, віднесених до повноважень Верховної Ради України. Тимчасові комісії Верховної Ради України можуть бути визначені як її тимчасові, колегіальні, виборні робочі органи, що відповідно до чинного законодавства утворюються парламентом у складі народних депутатів України (а спеціальна тимчасова слідча комісія ще й спеціального прокурора і спеціальних слідчих) та забезпечують реалізацію завдань і функцій Верховної Ради України шляхом підготовки і попереднього розгляду певних питань, а також розслідування питань, що становлять суспільних інтерес, і щодо фактів вчинення Президентом України дій, які мають ознаки державної зради або іншого злочину.

Література

1. Конституційне право України / О. Ф. Фріцький, О. В. Городецький, М. І. Корнієнко та ін. ; за ред. В. Ф. Погорілка. – К. : Наукова думка, 1999. – 734 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
3. Сучасний словник іншомовних слів. – 2-ге вид. , доп. – Х . : Веста : Видавництво «Ранок», 2008. – 688 с .
4. Етимологічний словник української мови : у 7 т. Т. 2, Д-КОПЦІ / укладачі : Р. В. Болдирев та ін. – К : Наукова думка, 2004. – 655 с.
5. Георгіца А. З. Конституційне право зарубіжних країн. – Чернівці : Астон, 2003. – 420 с.
6. Юридична енциклопедія : в 6-ти томах / ред. кол. : Ю. С. Шемшученко, М.

П. Зяблюк, В. П. Горбатенко та ін. – Т. 3. К-М. – К. : Укр. енцикл., 2001. – 791 с.

7. Марцеляк О. В. Статус парламентських слідчих комісій: порівняльний аналіз // Право і Безпека. – 2006. – Т. 5. – № 1. – С. 7–10.

8. Горovenko М. Парламентські комітети і комісії в Україні та зарубіжних країнах // Право України. – 2008. – № 7. – С. 30–34.

9. Кунець І. Ю. Конституційно-правові аспекти поняття парламентських комітетів і комісій в Україні та зарубіжних країнах // Юридична наука. – 2017. – № 5. – С. 4–14.

10. Медвідь А. Б. Конституційно-правовий статус тимчасових комісій Верховної Ради України : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Київський національний ун-т внутрішніх справ. – К., 2008. – 16 с.

11. Задорожня Г. В. Постійні комісії представницьких органів місцевого самоврядування : дис... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Національний авіаційний ун-т. Інститут повітряного і космічного права. – К., 2006. – 224 арк.

12. Анохін О. М. Про місце та роль постійних комісій (комітетів) Верховної Ради України у системі державних органів // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 1997. – № 2. – С. 130–133.

13. Конституція України : від 28.06.1996 р., № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

14. Про комітети Верховної Ради України : Закон України : від 04.04.1995 р., № 116/95-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 19. – Ст. 134.

15. Про тимчасові слідчі комісії, спеціальну тимчасову слідчу комісію і тимчасові спеціальні комісії Верховної Ради України : Закон України : від 15.01.2009 р., № 890-VI // Офіційний вісник України. – 2009. – № 22. – Ст. 694.

16. Про Регламент Верховної Ради України : Закон України : від 10.02.2010 р., № 1861-VI // Офіційний вісник України. – 2010. – № 12. – Ст. 565.

17. Развадовська М. В. Внутрішньоуправлінська діяльність Верховної Ради України (організаційно-правові засади) : дис... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Національний ун-т внутрішніх справ. – Х., 2005. – 217 арк.

18. Журавський В. С. З історичного досвіду формування

парламентаризму в Європі та Північній Америці // Вісник Університету
внутрішніх справ. – 2000. – Вип. 12. – Ч. I. – С. 159–166.